

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΣΕΜΙΝΑΡΙΑ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΣΥΜΒΟΥΛΩΝ ΓΙΑ ΤΑ «ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ» ΣΤΟ ΓΥΜΝΑΣΙΟ

ΚΥΡΙΑΚΟΥ Σ. ΚΑΤΣΙΜΑΝΗ

Ο νεοπαγής θεσμός των σχολικών συμβούλων, που ανέλαβαν τα καθήκοντά τους αμέσως μετά τις διακοπές των Χριστουγέννων και της πρωτοχρονιάς, είχε ως αποτέλεσμα να εντατικοποιηθούν και να συστηματοποιηθούν τα επιμορφωτικά σεμινάρια προς το διδακτικό προσωπικό της Μ.Ε. από τις αρχές του τελευταίου Γενάρη ως το τέλος του διδακτικού έτους 1983-84. Στο πλαίσιο των πολύ γόνιμων αυτών συναντήσεων με τους συναδέλφους της σχολικής πράξης πολλοί εκπαιδευτικοί, ειδικευμένοι σε έναν κλάδο διδασκόμενου μαθήματος, έκαναν εμπειριστατωμένες εισηγήσεις και συζήτησαν στη συνέχεια τις απόψεις, τις επισημάνσεις ή και τις αντιρρήσεις των ακροατών. Ο υπογραφόμενος είχε την ευκαιρία, όπως και παλαιότερα, να παρευρεθεί ή και να μιλήσει επανειλημμένως σε συγκεντρώσεις καθηγητών με θέμα τα «Φιλοσοφικά Κείμενα» στο γυμνάσιο. Η ευκολία που παρουσιάζουν (τουλάχιστον φαινομενικά...) ο «Κρίτων» και η «Απολογία», η στοιχειώδης άνεση χρόνου που εξασφαλίζεται από το ωρολόγιο πρόγραμμα για τη διδασκαλία τους και το υποφερτό σχολικό εγχειρίδιο συνέβαλαν, ώστε αυτά τα κείμενα να συγκεντρώσουν την ιδιαίτερη προσοχή των φιλολόγων της Γ' γυμνασιακής τάξης. Υπάρχει όμως και ένας ιδιαίτερος λόγος για τον οποίο συζητήθηκε με αδιάπτωτο ενδιαφέρον καθετί το σχετικό με την «Απολογία» και τον «Κρίτωνα»: πρόκειται για τα ερωτηματικά και τις αμφισβητήσεις που προκαλούν πολύ συχνά σε διδάσκοντας και διδασκόμενους η επιλογή τους για το αναλυτικό πρόγραμμα και το ίδιο το περιεχόμενό τους. Επίμονα και συστηματικά, ένας πυρήνας παρεμβάσεων και ερωτήσεων επανερχόταν στη συζήτηση και τη ζωντάνευε, όποια και αν ήταν κάθε φορά η γεωγραφική περιφέρεια και η αίθουσα του σεμιναρίου. Με την πρώτη ματιά, οι ερωτήσεις αυτές μπορεί να μη φαίνονται πάντοτε σχετικές με το Α.Π. της Γ' γυμνασίου. Στην εποχή μας όμως πολύ σπάνια ερευνούμε ένα αντικείμενο, ιδιαίτερα όταν αυτό τοποθετείται στο χώρο των ιδεών, περιορίζοντας το ενδιαφέρον μας αποκλειστικά και μόνο στο ίδιο. Η τάση που επικρατεί είναι να αναρωτιόμαστε «πού τελικά το πάει», δηλαδή να αναζητούμε τις υπόγειες διασυνδέσεις του με άλλα βιοθεωρητικά ρεύμα-

τα και να προσπαθούμε να το ερμηνεύσουμε ανάγοντάς το σε εκείνα. Τις ερωτήσεις λοιπόν αυτές θα τις παραθέσουμε ευθύς αμέσως συνοδεύοντας την καθεμιά τους με την ορθή κατά τη γνώμη μας απάντηση. Θεωρούμε περιττό να τονίσουμε ότι οι απαντήσεις μας δε διεκδικούν τίτλους πρωτοτυπίας (αφού, μεταξύ άλλων, σε κάποια σημεία επαναλαμβάνουμε κατά λέξη αναλύσεις μας που δημοσιεύτηκαν με άλλη ευκαιρία) ούτε αποκλείουν άλλες απαντήσεις, διαφορετικές ή και ριζικά αντίθετες από τις δικές μας.

Γιατί ο φαινομενικά γενικός τίτλος: «Φιλοσοφικά Κείμενα» συστέλλεται σημασιολογικά τόσο πολύ, ώστε να χωρέσει τελικά μέσα του μόνο δύο έργα και μάλιστα ενός, μόνο, φιλοσόφου, του Πλάτωνα; Ποιά σκοπιμότητα εξυπηρετεί ο αποκλεισμός των Σοφιστών και του Αριστοτέλη; – Από τους Σοφιστές δε μας σώθηκαν αυτοτελή έργα αλλά μόνο μερικά αποσπάσματα που περιέχονται σε έργα άλλων συγγραφέων (Πλάτωνα, Αριστοτέλη, Σέξτου του Εμπειρικού, Φιλόστρατου κτλ.) και που η διδακτική αξιοποίησή τους είναι προβληματική αν όχι τελείως αδύνατη. Όμως τα σοφιστικά κείμενα δεν απουσιάζουν τελείως από τη Μ.Ε. Στο θεματολόγιο της Γ' λυκείου έχουν περιληφθεί π.χ. αποσπάσματα του σοφιστή Αντιφώντα με υψηλό ανθρωπιστικό περιεχόμενο (γίνεται λόγος σε αυτά για την ισότητα μεταξύ όλων ανεξαιρέτως των ανθρώπων), ενώ στη Β' λυκείου διδάσκεται ο πλατωνικός «Πρωταγόρας», όπου, πέρα από κάποιες ειρωνικές αιχμές και τάσεις διακωμώδησης, εξαιρείται το ήθος και προβάλλονται οι δημοκρατικές θέσεις του μεγάλου Έλληνα διαφωτιστή. Και μολονότι δεν είναι η κατάλληλη ευκαιρία για να επεκταθούμε στο θέμα αυτό, τονίζουμε ότι θα ήταν ευχής έργο η διδασκαλία του πιο πάνω διαλόγου να περιοριζόταν σχεδόν αποκλειστικά στο μύθο και το λόγο του Πρωταγόρα (κεφ. ΙΑ' - ΙΣΤ' = 320c - 328d). Στην περίπτωση αυτή, το κέρδος θα ήταν κατά τη γνώμη μας διπλό: θα πετυχαίναμε τη «μέθεξη» των μαθητών με τις καίριες ιδεολογικοπολιτικές θέσεις (ανθρωπισμό, δημοκρατία, παιδεία) του κορυφαίου σοφιστή και ταυτόχρονα θα τονώναμε, μέσα στο αναλυτικό πρόγραμμα, το θεωρητικό αντίλογο στις πλατωνικές θέσεις.

Με τον Αριστοτέλη τα πράγματα είναι διαφορετικά. Εδώ έχουμε ένα πλήθος πρωτότυπα έργα που όμως και αυτά δεν προσφέρονται για διδακτική αξιοποίηση σε γυμνασιακό επίπεδο. Τα κείμενα του αριστοτελικού Corpus είναι σημειώσεις από «εσωτερικού» χαρακτήρα παραδόσεις του φιλοσόφου, ενώ τα έργα του που προορίζονταν για το ευρύτερο κοινό δεν έχουν διασωθεί. Η μονοτονία, η ξηρότητα του ύφους και οι επίμονες σχολαστικές αναλύσεις δεν είναι από τα γνωρίσματα που γοητεύουν ένα σύγχρονο μαθητή ούτε εξασφαλίζουν τη διδακτική επιτυχία ενός προγράμματος. Πολύ περισσότερο όταν η πανεπιστημιακή παιδεία της μεγάλης πλειοψηφίας των καθηγητών μας δεν τους βοηθεί για μια ουσιαστική γνωριμία με τη φιλοσοφία του Αριστοτέλη. Απόδειξη τα πολύ πενιχρά αποτελέσματα που προέκυψαν από την ενσωμάτωση στο πρόγραμμα και το αντίστοιχο εγχειρίδιο της Γ' γυμνασίου κάποιων σελίδων από τα «Ηθικά Νικομάχεια», παρά τις μεγάλες προσδοκίες που είχαν γεννηθεί στο ξεκίνημα της καινοτομίας. Από το άλλο μέρος ο πλατωνικός, χυμώδης και φωτεινός πλατωνικός λόγος με τις ερωταποκρίσεις, τη ζωηρή αντιπαράθεση απόψεων και την επαγωγική αναζήτηση της αλήθειας κεντρίζει το εν-

διαφέρον μαθητών και καθηγητών. Βέβαια το περιεχόμενο μπορεί να προκαλεί καμιά φορά αντιρρήσεις, η ύπαρξή τους όμως αποδεικνύει, ακριβώς, την απουσία της αδιαφορίας.

Μήπως με τη διδασκαλία πλατωνικών διαλόγων μεταγγίζεται στους μαθητές μια ορισμένη ιδεολογία; — Είναι κοινό μυστικό πως η οξεία κριτική του Πλάτωνα κατά της δημοκρατίας συμπορεύεται με μια προϊούσα συντηρητική σκλήρυνση του πολιτικού στοχασμού του, με σημεία αιχμής το «Γοργία», την «Πολιτεία» και τους Νόμους». Ταυτόχρονα όμως θα ήταν άδικο να παραθεωρήσει κανείς τη ρητή απόρριψη από το φιλόσοφο της πλουτοκρατικής ολιγαρχίας¹ και το αμείλικτο κατηγορητήριο του κατά της τυραννίας.² Όσο και αν μας ενοχλεί το πνεύμα του ελιτισμού, η διάχυτη αριστοκρατική τάση και η μυστική σύλληψη του κράτους με όλα τα απωθητικά παρακολυθημάτα της, πρέπει να μην παρασυρθούμε σε αναχρονισμούς αποτιμώντας την πολιτική σκέψη του φιλοσόφου με κριτήριο τις δικές μας επιλογές. Η πλατωνική πολιτειολογία πρέπει όχι μόνο να εξηγηθεί στο πλαίσιο των ιστορικών δεδομένων του 4. π.Χ. αιώνα, αλλά και να αντιμετωπιστεί ως μια προσπάθεια υπέρβασης όλων των τότε ελληνικών πολιτευμάτων και τελικής σύνθεσής τους σε μια μεταφυσικά θεμελιωμένη «ορθή πολιτεία». Όπως και να έχει όμως το πράγμα, στον «Κρίτωνα» και την «Απολογία» ο αυθεντικός Πλάτων είναι απών. Αντίθετα, έντονη είναι η παρουσία του «δαιμονικού» Σωκράτη, που άλλοτε ως αλογόμυγα και άλλοτε ως μουδιάστρα φέρνει αντιρρήσεις, ειρωνεύεται, καταγγέλλει, ερευνά, ερωτά και αναζητεί ανέκδοτα την αλήθεια. Αν, επομένως, οι δύο διδασκόμενοι πλατωνικοί διάλογοι ενσταλάζουν κάτι στους μαθητές, αυτό δεν είναι κατά τη γνώμη μας μια ιδεολογία. Είναι η απόρριψη των αβασάνιστων διαβεβαιώσεων, η ανοχή του αντιλόγου, η ορθολογική έρευνα για την αλήθεια και η προσήλωση στην πνευματική ελευθερία.

Υπάρχει όμως η άποψη ότι ο Σωκράτης καταδικάστηκε σε θάνατο λόγω της αντίθεσής του προς τη δημοκρατία. Αυτό είναι ή όχι αλήθεια; — Το κατηγορητήριο κατά του Σωκράτη, όπως διατυπώνεται στην πλατωνική «Απολογία», περιορίζεται αποκλειστικά και μόνο στην υποτιθέμενη ασέβεια του φιλοσόφου προς τους επίσημους θεούς της πόλης και τη συνακόλουθη «διαφθορά» των νέων που επηρεάζονταν από τη διδασκαλία του.³ Λόγος για αντίθεση στη δημοκρατία δε γίνεται σε αυτό. Αλλά η συγγραφή της «Απολογίας» τοποθετείται χρονολογικά γύρω στα 399-394 π.Χ. Είναι λοιπόν χαρακτηριστικό ότι στα «Απομνημονεύματα» του Ξενοφώντα βρίσκουμε μια ρητή και ανεπιφύλακτη αναφορά στην πολιτική διάσταση του κατηγορητηρίου: «τούς δὲ τοιούτους λόγους ἐπαίρειν ἔφη (ὁ κατήγορος) τοὺς νέους καταφρονεῖν τῆς καθεστώσης πολιτείας καὶ ποιεῖν βιαίους».⁴ Αν λάβουμε υπόψη μας ότι τα «Απομνημονεύματα» του Ξενοφώντα γράφτηκαν μετά το 393, τότε πρέπει να υποθέσουμε ότι: 1) Το 399, όταν διατυπώθηκε η «γραφὴ» κατά του Σωκράτη, υπήρχε λόγος που δεν επέτρεπε να απαγγελθεῖ σαφῆς πολιτικὴ κατηγορία ἐναντίον του. Ἐτσι οἱ μνηστῆς προσέφυγαν στὴν πρόχειρη καὶ δοκιμασμένη συνταγὴ τῆς «ασέβειας», που καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν εἶχε ἀπαλλάξει τὴν Ἀθῆνα ἀπὸ κάποιους ἀνεπιθύμητους στοχαστῆς (Ἀναξαγόρα, Πρωταγόρα...). 2) Πλάτων ἀναμεταδίδει τὸ κατηγο-

ρητήριο όπως περίπου αυτό διατυπώθηκε: σαφώς ηθικό-θρησκευτικό και, επιπλέον, γενικό, αόριστο και, για το λόγο ακριβώς αυτό, ιδιαίτερα επικίνδυνο, αφού πρόκειται μάλλον για την έκφραση μιας ευρύτερης δυσμενούς διάθεσης εναντίον του κατηγορουμένου και όχι για μια συγκεκριμένη κατηγορία που θα μπορούσε ο τελευταίος να την ανασκευάσει πειστικά. 3) Μετά τη συγγραφή της «Απολογίας» και πριν από τη συγγραφή των «Απομνημονευμάτων» διαμορφώθηκαν στην Αθήνα καινούρια δεδομένα που επέτρεψαν τη ρητή πια διατύπωση της πολιτικής κατηγορίας. Αυτή την κατηγορία ο Ξενοφών τη γνωρίζει και προσπαθεί να την καταρρίψει υπερασπιζόμενος την υστεροφημία του φιλοσόφου.

Ποιό ήταν όμως «το σώμα του εγκλήματος», εξαιτίας του οποίου η Αθήνα εξέδωσε την καταδικαστική απόφαση; Ποιοί λόγοι υπαγόρευσαν την επιμελή συγκάλυψή του το 399; Και ποιά είναι τα καινούρια δεδομένα που επέτρεψαν αργότερα την ανεπιφύλακτη κοινολόγησή του; Φαίνεται ότι οι Αθηναίοι ερεθίστηκαν κατά του Σωκράτη για δύο κύριους λόγους: επειδή η πολιτεία του Κριτία και του Αλκιβιάδη, παλαιών φίλων και συνομιλητών του φιλοσόφου, αποδείχτηκε για την πόλη καταστρεπτική. Καί, ακόμη, επειδή ο φιλόσοφος έβρισκε ή πίστευε ότι βρίσκει στοιχεία επιλήψιμα σε θεσμούς και πρόσωπα της δημοκρατικής Αθήνας, εναντίον των οποίων αρκούσε συστηματική δημόσια κριτική. Η λήθη του παρελθόντος —στο πλαίσιο του κλίματος συμφιλίωσης που επικράτησε αμέσως μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Αθήνα, το 403— δεν προσφερόταν για την ελεύθερη έκφραση πολιτικών μνησικακιών. Όταν όμως ο Κόνων νίκησε το 394 τη Σπάρτη στην Κνίδα και ανοικοδόμησε τα μακρά τείχη (393), η Αθήνα ένιωσε αρκετά ισχυρή, ώστε να απαλλαχθεί από μια σφροσύνη που δεν ήταν καρπός συνειδητής επιλογής, αλλά προφανώς υπαγορευόταν από αίσθημα πολιτικής ανασφάλειας. Τότε ακριβώς ένας σοφιστής, ο Πολυκράτης, βρήκε την ευκαιρία να αποδώσει χωρίς περιστροφές στο νεκρό πια Σωκράτη όσα το 399 δεν είχε τολμήσει να του καταμαρτυρήσει ο Άνυτος.

Αυτά όλα όμως δεν αποδεικνύουν την αντίθεση του Σωκράτη προς τη δημοκρατία; — Το πρόβλημα δεν είναι αν ο Σωκράτης καταδικάστηκε ή όχι για πολιτικούς λόγους αλλά κατά πόσο μια τέτοια καταδίκη δικαιολογείται από τα πράγματα. Στο σημείο λοιπόν αυτό, η απάντηση δεν μπορεί παρά να είναι αρνητική: η καταδίκη του Σωκράτη αποτελεί μια πελώρια δικαστική πλάνη, αφού η ζωή και η διδασκαλία του φιλοσόφου αποπνέουν ηγαία, σταθερή και αταλάνευτη προσήλωση στη δημοκρατία. Ας υποθέσουμε όμως ότι ο φιλόσοφος αντιπαθούσε το πάτριο πολίτευμα και από φόβο συγκάλυπτε τις πεποιθήσεις του. Δε θα ήταν άραγε φυσικό, και κατά το ολιγαρχικό πραξικόπημα του 411 και κατά την τυραννία του 404 (επικεφαλής της οποίας ήταν και ορισμένοι παλαιοί φίλοι του) να εκδηλωθεί ανοιχτά υπέρ της πολιτειακής εκτροπής συμπαρασύροντας μάλιστα σε αυτήν και τους νέους που επηρέαζε με τη διδασκαλία του; Αντί γι' αυτό, τον βλέπουμε να αρνείται να συμπράξει με ανθρώπους των Τριάκοντα στη σύλληψη ενός αθώου πολίτη, να στηλιτεύει την εγκληματική πολιτική των τυράννων και, τέλος, να περιφρονεί την υπαγόρευσή τους να διδάσκει τους νέους. Έτσι μας φαίνεται πολύ πειστική η διαβεβαίωσή του ότι θα έχανε ίσως τη ζωή του αν δεν έπεφταν τόσο γρήγορα οι Τριάκοντα. Πέρα όμως από

όλα αυτά, είναι δεδομένο και αναμφισβήτητο ότι με τη διδασκαλία και το παράδειγμά του ο Σωκράτης υπηρετούσε τις μεγάλες ανθρώπινες αξίες, που η πραγμάτωσή τους προϋποθέτει αλλά και θωρακίζει τη δημοκρατία. Η φλογερή, μάλιστα, απολογία του υπέρ της δικαιοσύνης τον έφερε σε άμεση αντίθεση με τις αντιδημοκρατικές θεωρίες της εποχής του⁵ και τον έκανε να διατυπώσει, στη ρύμη της επιχειρηματολογίας του, κάποιες ριζοσπαστικές θέσεις σε ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης, οι οποίες δεν έχουν προσεχτεί όσο θα έπρεπε.⁶ Αλλά η περισσότερο έμπρακτη ομολογία πίστης του φιλοσόφου προς τη δημοκρατία έγινε με το σχεδόν θρησκευτικό σεβασμό που έτρεφε για τους νόμους της Αθήνας. Ένα άμεσα δημοκρατικό πολίτευμα που επέτρεπε στους πολίτες να διοχετεύουν την ελεύθερη βούλησή τους στους νόμους έπαιρνε το χαρακτήρα μιας νομοκρατίας: είναι κοινή πεποίθηση των Ελλήνων πολιτικών και στοχαστών πως ό,τι διαφοροποιεί τη δημοκρατία από τα ανελεύθερα καθεστώτα (τυραννία, ολιγαρχία) είναι η ύπαρξη των νόμων, άρα ο σεβασμός και η εφαρμογή των τελευταίων ισοδυναμεί με στερέωση και προάσπιση της δημοκρατίας.⁷

Χωρίς αμφιβολία ο Σωκράτης δεν έκρυβε το θαυμασμό του για τη Σπάρτη. Εκτός όμως από το ότι ουδέποτε πάτησε το πόδι του εκεί, μολονότι δεν του έλειπαν οι δυνατότητες να το κάνει, φαίνεται πως η συχνή αναφορά του στην πόλη αυτή υπηρετούσε παιδαγωγικούς στόχους. Την προσήλωση των Λακεδαιμονίων στο συλλογικό συμφέρον ο Σωκράτης ήθελε να την προβάλλει ως παράδειγμα προς μίμηση στους Αθηναίους συμπολίτες του, έτσι ώστε αυτοί να λυτρωθούν από την ηθικοπολιτική αποσύνθεση στην οποία ολοένα και περισσότερο αυτοεγκαταλείπονταν και να υπηρετήσουν τη δική τους (δημοκρατική!) πατρίδα.

Βέβαια ο Σωκράτης χρησιμοποιούσε σκληρή γλώσσα προς το πλήθος, που αποφάσιζε για τα κοινά χωρίς να κατέχει τα αντίστοιχα θέματα. Πουθενά όμως δε λέει πως η μεγάλη αυτή δημοκρατική κατάκτηση, η λήψη των αποφάσεων σύμφωνα με την αρχή της πλειοψηφίας, πρέπει να αφαιρεθεί από τους συμπολίτες του. Αυτό για το οποίο μοχθεί είναι όλοι ανεξαιρέτως οι Αθηναίοι να δραστηριοποιηθούν, ώστε να γίνουν ενεργοί, συνειδητοί και υπεύθυνοι πολίτες. Σε αυτό ακριβώς στρέφεται η διδασκαλία του: στην προσπάθεια να αφυπνισθούν πνευματικά και να αναπροσανατολισθούν ηθικά οι συμπολίτες του, ώστε να ξαναγίνουν άξιοι της ένδοξης πατρίδας τους. Σε αντίθεση μάλιστα προς τους ολιγαρχικούς που αμφέβαλλαν για τη δυνατότητα να βελτιωθούν με την αγωγή οι κακοί από τη φύση τους άνθρωποι, ο Σωκράτης διατηρεί τη δημοκρατική αισιοδοξία ότι όλοι ανεξαιρέτως οι πολίτες μπορούν να διδαχθούν και να ασκήσουν την αρετή.⁸ Με τη σημερινή, ασφαλώς, σοφία μας, θα είχαμε δίκιο να θεωρήσουμε ουτοπική και μονόπλευρη την πεποίθηση ότι η πνευματική αφύπνιση και η ηθική ανάπλαση των πολιτών είναι από μόνες τους αρκετές για να μεταβάλουν και τα κοινωνικά δεδομένα. Θα ήταν σαν να λησμονούμε ότι οι αντιλήψεις των ανθρώπων και οι αξιολογικές αποτιμήσεις τους στον ηθικό χώρο καθορίζονται από τις συνθήκες της κοινωνικής διαβίωσής τους. Από το άλλο μέρος όμως θα ήταν εξίσου μονόπλευρο να υποστασιοποιηθούν οι συνθήκες και τα δεδομένα, αφού, σε τελευταία ανάλυση, οι άνθρωποι τα δημιουργούν και τα μεταβάλλουν. Αν, παρ' όλα αυτά, επέμενε κανείς ότι ο Σωκράτης ασκεί κριτική στη δημοκρατία, η απάντησή μας θα ήταν πως η δημοκρατία όχι μόνο δεν απορρίπτει αλ-

λά και επιζητεί την εποικοδομητική κριτική. Και η κριτική που ασκούσε ο Σωκράτης ήταν αναμφισβήτητα εποικοδομητική. Μια τέτοια κριτική εμπνέεται από φιλική διάθεση προς το δημοκρατικό πολίτευμα, αποδέχεται ανεπιφύλακτα τις θεωρητικές αρχές του και συμβάλλει ουσιαστικά στην επιτυχή αντιμετώπιση των τυχόν αδυναμιών του.

Είναι άραγε αλήθεια ότι ο Σωκράτης του «Κρίτων» έχει μια αφηρημένη ιδέα για την όποια πατρίδα και, επομένως, μας διδάσκει έμμεσα να αποδεχόμαστε ακόμη και τις πιο αυθαιρέτες αποφάσεις της πειθνία και απροβλημάτιστα; — Το σωστό είναι ότι ο Σωκράτης είχε δώσει επανειλημμένως αγωνιστικά πρότυπα. Όχι μόνο αντιτάχτηκε, όπως είδαμε, στους Τριάκοντα, αλλά και εναντιώθηκε έμπρακτα στην επιμονή του δήμου να καταδικαστούν με παράνομη διαδικασία οι νικητές στρατηγοί στις Αργινούσες. Αν, λοιπόν, ο Σωκράτης συμμορφώνεται αγόγγυστα σε μια τόσο οδυνηρή για τον ίδιο απόφαση που με όλη τη δύναμη της ψυχής του την είχε καταγγείλει στην «Απολογία» ως άδικη, αυτό το κάνει για δύο βασικούς λόγους: 1) Γιατί, έχοντας την υπευθυνότητα του πρώτου και του τελευταίου ανθρώπου πάνω στη γη, πιστεύει ότι δραπετεύοντας στρέφεται, με τις μικρές, έστω, δυνάμεις του, εναντίον των νόμων της Αθήνας, άρα μετατρέπεται σε συνειδητό εχθρό της ίδιας του της πατρίδας, που η ιστορική ύπαρξη και επιβίωσή της στηρίζονται ακριβώς στους νόμους. Όμως κάτι τέτοιο δεν είναι καθόλου στις προθέσεις του φιλοσόφου, που θέτει το συλλογικό συμφέρον πάνω από το προσωπικό του και πιστεύει πως η καταδίκη μιας ολόκληρης πατρίδας είναι κάτι αφάνταστα πιο σοβαρό και άδικο από την καταδίκη ενός αθώου, έστω, ατόμου. 2) Γιατί η Αθήνα, η οποία καταδίκασε το Σωκράτη και στην οποία τώρα ο φιλόσοφος υποτάσσεται αδιαμαρτύρητα, δεν είναι μια αυταρχική, καταπιεστική, άδικη, οπισθοδρομική, ανελεύθερη και απάνθρωπη για την πλειοψηφία των πολιτών της πατρίδα. Αντίθετα, είναι ένα κράτος δικαίου (με τα τότε, ασφαλώς, δεδομένα), που του πρόσφερε ασφάλεια, ελευθερία, ισονομία, ισηγορία και παιδεία, κάνοντάς τον πολίτη υπερήφανο και ευτυχισμένο. Επομένως η εκούσια θυσία του φιλοσόφου γίνεται στο βωμό των συμφερόντων μιας δημοκρατικής πατρίδας, απέναντι στην οποία νιώθει την ψυχή του πλημμυρισμένη από ένα σεβασμό σχεδόν θρησκευτικό.

Η βαθιά περιφρόνηση του Σωκράτη για τη γνώμη των «πολλών» σε τι συμπεράσματα θα μπορούσε να μας οδηγήσει σχετικά με τις πολιτικές πεποιθήσεις του φιλοσόφου; — Όπως είδαμε πιο πάνω, το ότι ο Σωκράτης αντιτάσσει τη γνώμη του «επαίοντος» στις απόψεις των απληροφόρητων και απροβλημάτιστων «πολλών» δε σημαίνει αντίθεσή του προς το δημοκρατικό πολίτευμα της Αθήνας. Ας περιοριζόμαστε στον «Κρίτων»: τι είναι εκείνο που οδηγεί το Σωκράτη στην απόρριψη της πρότασης για απόδραση; Το ότι κάτι τέτοιο δεν το θέλουν οι Αθηναίοι (48bc, 48e, 49e-50a). Άρα ο Σωκράτης δεν περιφρονεί κάθε γνώμη των «πολλών» αλλά ειδικά εκείνη τη γνώμη τους που τον θέλει εχθρό της Αθήνας και της δημοκρατίας. Αντίθετα, τιμά τη γνώμη των πολλών όταν αυτή, ως ετυμηγορία ενός λαϊκού δικαστηρίου αντιπροσωπευτικού της κοινής βούλησης, στέλνει τον ίδιο στην ειρκτή του θανατοποινίτη. Επομένως ο Σωκράτης, την ίδια στιγμή ακριβώς που φραστικά υποτιμά τη

γνώμη των πολλών, ουσιαστικά θυσιαζει τη ζωή του για να περιφρουρηθεί ένα απαράγραπτο δικαίωμά τους: το να έχουν βαρύνουσα γνώμη στα πολιτικά πράγματα. Επομένως ο φιλόσοφος δίνει στους πολλούς ένα υψηλό μάθημα δημοκρατικής δεοντολογίας και, πεθαίνοντας, πληρώνει ο ίδιος το βαρύτερο τίμημά του.

Ο Σωκράτης θα μπορούσε άραγε να αποτελέσει ένα πρότυπο για το σημερινό μαθητή; Και αν όχι, τότε τι θα είχε να κερδίσει ο τελευταίος γνωρίζοντας από κοντά την προσωπικότητα και τη διδασκαλία του φιλοσόφου; – Στο όνομα της πολλαπλότητας και της πολυμέρειας που πρέπει να χαρακτηρίζουν την προσφερόμενη από το σύγχρονο σχολείο αγωγή, μας φαίνεται αδιανόητη και αποπνικτική η προβολή ακόμη και του ιδανικότερου προτύπου (αν υποθέσουμε πως υπάρχει) στο μαθητή με την ακόλουθη υπόδειξη: «Ίδού, παιδί μου, ένα λαμπρό παράδειγμα προς μίμηση, πορεύου και ποίει ομοίως»... Αν μάλιστα σκεφτούμε ότι το πρότυπο αυτό είχε ζήσει τον 5Ω. Π.Χ. [ιώνα, ενώ ο σημερινός μαθητής ζει στα τέλη του 20. αιώνα μ.Χ., αντιλαμβανόμαστε πως η έννοια του προτύπου, στη συγκεκριμένη τουλάχιστον περίπτωση, είναι μεταξύ άλλων και εξωπραγματική. Άλλωστε τα λεγόμενα «Φιλοσοφικά Κείμενα» δεν είναι το μόνο γνωστικό αντικείμενο με το οποίο έρχεται σε επαφή ο μαθητής του γυμνασίου. Απλώς καλύπτουν ένα μέρος, μόνο, του Α.Π. της Αρχαίας Γραμματείας στη Γ' τάξη της σχολικής αυτής βαθμίδας. Και το Α.Π. της τάξης αυτής είναι ένα μέρος μόνο της Αρχαίας Γραμματείας. γενικότερα, στο γυμνάσιο. Αλλά και αυτό το μάθημα, στο σύνολό του, είναι ένα από τα πολλά που διδάσκονται στη Μ.Ε. και συμβάλλουν στην πολύπλευρη καλλιέργεια των μαθητών. Με άλλα λόγια, ο Σωκράτης είναι ένα από τα πολλά ερεθίσματα που το σχολικό πρόγραμμα δίνει στο μαθητή κατά τη διάρκεια της εννιάχρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης του τελευταίου. Αν αυτό το ερέθισμα δε δείχνει, με την πρώτη τουλάχιστον ματιά, πως είναι της ίδιας υφής με τα υπόλοιπα, αυτό δεν είναι και τόσο κακό: όλα τα ερεθίσματα και όλα τα γνωστικά στοιχεία, είτε χαρακτηρίζονται από συμπληρωματικότητα είτε βρίσκονται μεταξύ τους σε αντίθεση, διαπλέκονται και συνυφαίνονται στην πολύπλευρη αγωγή των μαθητών, που σαν την ηρακλείτεια αρμονία είναι καρπός πολλαπλών τόνων και τάσεων.

Ας περιοριστούμε όμως στο Σωκράτη: τί θα αποκομίσει τελικά ο μαθητής που θα «κοινωνήσει» με την προσωπικότητα και τη διδασκαλία του φιλοσόφου; Πρώτα πρώτα τον καθοριστικό ρόλο του «λόγου» στην έρευνα για τη γνώση, ενός λόγου κοφτερού σαν την όψη της αλήθειας. Έπειτα την ενστικτώδη εναντίωση σε κάθε ανεπιβεβαίωτη δοξασία, σε κάθε αυθαίρετο ισχυρισμό, σε κάθε παραμυθητική διαβεβαίωση — μια εναντίωση που αυτά όλα τα θρυμματίζει στη μυλόπετρα ενός αμείλικτου κριτικού ελέγχου. Ακόμη, τη συστηματική, επίμονη, σχολαστική μελέτη συγκεκριμένων δεδομένων και καταστάσεων με σκοπό τη μεθοδική αξιοποίησή τους για τη συναγωγή γενικών συμπερασμάτων. Τέλος, το ιδεώδες της πολυμέρειας, χάρη στην οποία συμφιλιώνονται ορισμένες ασυμβίβαστες, τουλάχιστον φαινομενικά, τοποθετήσεις και ιδιότητες: είναι χαρακτηριστικό το ότι η κυριαρχία του λόγου στην προσωπικότητα του Σωκράτη δεν αποκλείει τα μυστικά οράματα και τις μεταφυσικές ενατενίσεις της ψυχής του. Κοινό θεμέλιο όλων αυτών είναι η πρωταρχική εκείνη απομάκρυνση από πρόσωπα, γεγονότα, καταστάσεις και ιδέες, χάρη στην οποία παύεις να διαχέσαι μέσα τους, αποκτάς επίγνωση της διαφοροποίησής

σου και ξαναγυρνάς σε αυτά για να τα κατανοήσεις και να τα ερμηνεύσεις. Ο εθισμός στη διαδικασία της συνειδητοποίησης — είτε μεθοδολογική προϋπόθεση έρευνας είναι αυτή είτε, μακροπρόθεσμα, στάση ζωής — αποτελεί, κατά τη γνώμη μας, τη μεγάλη προσφορά του Σωκράτη. Η τεράστια σημασία της για το νέο άνθρωπο — για τον κάθε άνθρωπο — είναι αυτονόητη και δε νομίζουμε ότι χρειάζεται να εξαρθεί.⁹

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πλάτ. «Πολιτεία», 550 d κ.εξ.
2. Οπ. παρ. 562a κ.εξ.
3. 24 bc.
4. Ι, 2, 9. Πρβλ. και Ι, 2, 56-58.
5. Πλάτ. «Πολιτεία», 515 bc «Γοργίας», 492 d κ.εξ.
6. Πλάτ., «Γοργίας» 490 b-d.
7. Αισχύνη, «Κατά Κτησιφώντος», 6. Δημοσθ. «Κατά Μειδίου», 158, 221, 222-225 κτλ.
8. Ανάλυση των απόψεων αυτών βλέπε στο βιβλίο μας «Πρακτική Φιλοσοφία...» (οπ. παρ.), σελ. 87-139.
9. Κ. Κατσιμάνη «Τα φιλοσοφικά κείμενα στο Γυμνάσιο», Αθήνα 1980.

ΚΥΡΙΑΚΟΣ Σ. ΚΑΤΣΙΜΑΝΗΣ
ΑΜ. ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ ΤΟΥ ΚΕΜΕ

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ

ΜΑΡΚΟΥ ΒΑΡΔΑΚΗ

Ἡ προβληματική γύρω ἀπό τή διδακτική τῆς φιλοσοφίας εἶναι τόσο παλιά, ὅσο καί ἡ ἴδια ἡ φιλοσοφία. Ἐτσι, ἤδη ὁ Σωκράτης, πού πρακτικά ἐφαρμόζει τή μαιευτική μέθοδο, τήν εἰρωνεία, τήν ἀπό κοινού ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας, προβληματίζει καί προβληματίζεται σ' ἓνα θεωρητικό ἐπίπεδο, π.χ., «εἰ διδακτόν ἢ ἀρετή» (Πλάτωνος «Πρωταγόρας», «Μένων»). Ὁ Πλάτων δίνει στούς διαλόγους του ἓνα παιδαγωγικό - παραινετικό χαρακτήρα, πού δείχνει ὅτι οἱ ἀναβαθμοί πρὸς τή γνώση εἶναι ταυτόχρονα ἀναβαθμοί μιᾶς αὐτοθεώρησης τῆς φιλοσοφίας ὡς μιᾶς διδακτικῆς - διαλεκτικῆς μεθόδου. Στήν «Πολιτεία» (VII) καί μέ βάση τή γνωστή παραβολή τοῦ σπηλαιου καθορίζονται οἱ ἀναβαθμοί τῆς παιδείας, πού κορυφώνεται στή διαλεκτική («θριγκὸς τῶν μαθημάτων»). Ἡ διαλεκτική ἐννοεῖται ἐξ ἀρχῆς καί ὡς αὐτοθεώρηση τῆς φιλοσοφίας στήν παιδαγωγική-διδακτική της διάσταση. Ὁ Καντ θεωρεῖ τή φιλοσοφική γνώση ὡς «παραγομένη ἐκ τοῦ Λόγου καί ὄχι ἀπλῶς συμφωνία μέ τό Λόγο» (Κριτική Καθαροῦ Λόγου A 836/B 864) καί τονίζει ὅτι «δέν μπορεῖ κανεὶς νά διδάξει φιλοσοφία, ἀλλά μόνο τό φιλοσοφεῖν» (A 838/B 866). Μπορεῖ κανεὶς νά διδαχθεῖ ἀντικειμενικά - ἱστορικά τή φιλοσοφία καί ἐν τούτοις νά μὴν